

اصل برائت در دانش اصول فقه

(تاریخچه، ادله، شروط)

محسن عرفانی جهرمی

عرفانی، محسن، ۱۳۶۱ -	سرشناسه
اصل برائت در دانش اصول فقه (تاریخچه، ادله، شروط) /	عنوان و نام پدیدآور
	محسن عرفانی جهرم.
قلم: میراث ماندگار، ۱۴۰۳.	مشخصات نشر
۲۱۷ ص: ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.	مشخصات ظاهری
۶-۳۴۵-۳۱۴-۶۰۰-۹۷۸ :	شابک
	وضعیت فهرست نویسی
فیفا	یادداشت
کتابنامه: ص. [۲۱۰] - ۲۱۷.	
برائت (فقه) * Bara'at (Islamic law)	موضوع
۲/BP۱۶۳ :	رده بندی کنگره
۳۱/۲۹۷ :	رده بندی دیویی
۹۷۱۲۸۶۹ :	شماره کتابشناسی ملی

❖ اصل برائت در دانش اصول فقه (تاریخچه، ادله، شروط) ❖

www.ketab.ir

■ مؤلف: محسن عرفایی جهرمی

■ ناشر: میراث ماندگار

■ صفحه آرای: محمد حسین عرب زاده

■ نوبت چاپ: اول ۱۴۰۳

■ تیراژ: ۱۰۰ نسخه

■ چاپخانه: مبین

■ قیمت: ۲۰,۰۰۰ تومان

■ شابک: ۶-۳۴۵-۳۱۴-۶۰۰-۹۷۸

انتشارات میراث ماندگار

خیابان معلم ساختمان ناشران، طبقه ۳، پلاک ۳۱۸

۰۲۵۳۷۸۴۲۳۹۸

فهرست

درآمد.....	۱۲
فصل اول.....	۱۶
تاریخ پیدایش و تحول اصول عملیه و اصل برائت.....	۱۶
مقدمه.....	۱۷
علم اصول چگونه به وجود آمد.....	۱۷
اهل سنت و علم اصول.....	۱۹
ابزارهای اصول اهل سنت برای استنباط در موارد فقدان نص.....	۲۱
الف) قیاس.....	۲۱
ب) استحسان.....	۲۵
ج) مصالح مرسله.....	۲۶
د) سد ذرایع.....	۲۶
اهل سنت و نظریه تصویب.....	۲۷
نکته پایانی.....	۳۱
شیعه و علم اصول.....	۳۲
ائمه اطهار علیهم السلام و آموزش اندیشه اصولی.....	۳۲
اصحاب ائمه و تألیفات اصولی.....	۳۵
اصول عملیه و اصل برائت در اصول فقه شیعه.....	۳۷
اصول عملیه و متقدمین.....	۳۷
استصحاب و برائت در اندیشه قدما.....	۳۹

۴۳.....	دلایل قدما بر برائت.....
۴۴.....	نتیجه گیری.....
۴۵.....	الف) مخالفین برائت.....
۴۹.....	ب) وحیدیهیانی و مساله برائت.....
۵۰.....	شک در تکلیف و شک در مکلف به.....
۵۲.....	ضمایم فصل اول.....
۵۲.....	ضمیمه اول: مقاله استحسان.....
۵۲.....	استحسان.....
۵۳.....	استحسان در دو سده نخستین.....
۵۴.....	ابوحنیفه و استحسان.....
۵۶.....	استحسان در فقه حدیث گرایان.....
۵۷.....	استحسان در منابع اصولی.....
۶۰.....	استحسان و فقه مالکی.....
۶۱.....	استحسان در فقه حنبلی.....
۶۱.....	استحسان در سایر مذاهب فقهی.....
۶۲.....	ضمیمه دوم: انواع تصویب از دیدگاه محقق عراقی.....
۶۹.....	فصل دوم.....
۶۹.....	بررسی ادله اثبات برائت.....
۷۰.....	دلیل عقل.....
۷۰.....	قاعده قبح عقاب بلا بیان به تقریر محقق نائینی.....
۷۲.....	تقریر محقق اصفهانی.....
۷۳.....	قاعده قبح عقاب بلا بیان و دفع ضرر احتمالی.....
۷۴.....	انتفای احتمال عقاب (ضرر) در استدلال امام خمینی رحمته الله علیه
۷۵.....	پاسخ محقق خراسانی.....
۷۷.....	بررسی ادله برائت شرعی از کتاب و سنت.....

۷۷	الف) آیات شریفه.....
۷۸	اشکالات وارد بر آیه و پاسخهای آن.....
۷۸	الف) استعمال مشترک در اکثر از معنی.....
۸۰	ب) قدرمتیقن در مقام تخاطب.....
۸۱	ج) عدم شمول آیه نسبت به موارد عدم وصول تکلیف.....
۸۳	برائت قبل از فحص.....
۸۳	شمول آیه نسبت به شبهات موضوعیه و حکمیّه، وجوبیه و تحریمیّه.....
۸۵	نسبت برائت مستفاد از آیه و ادله احتیاط.....
۸۷	اشکالات آیه در دلالت بر برائت.....
۸۷	الف) انحصار دلالت آیه در نفی عذاب از امتهای گذشته.....
۸۹	ب) دلالت آیه بر نفی فعلیت نه نفی استحقاق.....
۹۰	نسبت آیه شریفه و ادله احتیاط.....
۹۲	۳. آیه ۱۴۵ سوره مبارکه انعام (آیه عدم عقاب).....
۹۲	اشکالات استدلال به آیه شریفه.....
۹۳	ب) آیه در مقام مجادله با یهود است.....
۹۴	نتیجه گیری.....
۹۴	ادله برائت از سنت.....
۹۴	الف) حدیث رفع.....
۹۵	الف) بررسی فقه الحدیث روایت.....
۹۵	معنای «رفع».....
۹۶	تقدیر گرفتن محذوف.....
۹۷	رفع تشریعی.....
۹۹	نقد کلام نائینی.....
۱۰۰	رفع به معنای دفع.....
۱۰۲	اما دفع امور نه گاه به چه معناست؟.....

۱۰۳.....	رفع ادّعائی.....
۱۰۷.....	نسبت روایت و ادّله احکام (عناوین اولیه).....
۱۱۰.....	اختصاص رفع به موارد امتنان.....
۱۱۵.....	تعلّق رفع به ملاک حکم یا خود حکم.....
۱۱۷.....	برخی اصولیان در پاسخ آورده اند:.....
۱۱۹.....	ب) فقره مورد استدلال در برائت (مالا یعلمون).....
۱۲۰.....	ثمره واقعی یا ظاهری بودن رفع.....
۱۲۲.....	رفع ظاهری به بیان محقق عراقی.....
۱۲۴.....	ج) دلالت «مالا یعلمون» بر رفع حکم مشکوک.....
۱۲۵.....	اشکال اول.....
۱۲۵.....	اقتضای وحدت سیاق.....
۱۲۸.....	اشکال دوم.....
۱۲۸.....	اقتضای رفع امتنانی، ثقلت مرفوعه.....
۱۲۹.....	اشکال سوم.....
۱۲۹.....	وضع و رفع باید بر یک محل وارد شوند.....
۱۳۰.....	اشکال چهارم.....
۱۳۰.....	جمع بین اسناد مجازی و حقیقی در اسناد واحد.....
۱۳۲.....	بحث پایانی.....
۱۳۲.....	۱. شمول روایت نسبت به امور عدمی.....
۱۳۴.....	۲. تصحیح عبادتی که جزء یا شرط آن فراموش شده است.....
۱۳۷.....	تأملاتی در باب اشکال محقق خراسانی:.....
۱۳۹.....	روایت سوم، حدیث حجب.....
۱۴۰.....	توضیح استدلال به روایت:.....
۱۴۰.....	شیخ اعظم انصاری و استدلال به روایت:.....
۱۴۲.....	روایت چهارم، حدیث حل.....

۱۴۳	توضیح اولیه استدلال به روایت.....
۱۴۳	۱. دلالت کلمه «بعینه» بر شبهه موضوعیه.....
۱۴۴	۲. اختصاص روایت به شبهات موضوعیه با توجه به ذیل آن.....
۱۴۵	۳. «بینه» در شبهه موضوعیه معنی دارد.....
۱۴۶	بررسی استدلالات وجوب احتیاط در شبهات.....
۱۴۶	قسمت اول.....
۱۴۶	دلایل نقلی.....
۱۴۶	الف) آیات کریمه.....
۱۴۷	نقد استدلال.....
۱۴۹	ب) روایات:.....
۱۵۰	۱. اخبار توقف.....
۱۵۱	۲. روایاتی که در آنها امر به وجوب احتیاط شده است.....
۱۵۱	پاسخ:.....
۱۵۲	۳. اخبار تثلیث.....
۱۵۳	۲. اخبار ردّ به رسول الله و اهل بیت علیهم السلام
۱۵۴	اثبات برائت به وسیله استصحاب.....
۱۵۵	قسمت دوم.....
۱۵۵	دلایل عقلی.....
۱۵۵	الف) علم اجمالی به وجود واجبات و محرمات فراوان در دین.....
۱۵۶	۱. دیدگاه محقق خراسانی.....
۱۵۷	۲. دیدگاه محقق حائری.....
۱۵۹	۳. دیدگاه شهید آیت الله صدر.....
۱۶۰	پاسخ نقضی به اخباریان.....
۱۶۱	ب) أصالة الحظر در أفعال.....
۱۶۲	بررسی این دلیل:.....

فصل سوم.....	۱۶۴
شرایط اصل برائت.....	۱۶۴
مقدمه.....	۱۶۵
۱. شرط اول: شک در تکلیف باشد.....	۱۶۵
شک در امتثال و شک در تکلیف؛ آیا امتثال تکلیف را ساقط می‌کند؟.....	۱۶۶
پاسخ اول.....	۱۶۷
پاسخ دوم.....	۱۶۸
پاسخ سوم.....	۱۶۹
معیار شک در تکلیف چیست؟.....	۱۶۹
ملاک تشخیص موارد شک در تکلیف.....	۱۶۹
شک در تحقق.....	۱۷۰
شک در متعلق.....	۱۷۱
شک در موضوع خارجی (متعلق متعلق).....	۱۷۱
فراگیری شمولی.....	۱۷۱
فراگیری بدلی.....	۱۷۳
۲. شرط دوم: جستجو (فحص) از دلیل اجتهادی صورت پذیرفته باشد.....	۱۷۵
دلایل وجوب فحص.....	۱۷۵
اجماع.....	۱۷۵
ادله وجوب تحصیل علم.....	۱۷۶
استحقاق مذمت و سرزنش (دلیل عقلایی).....	۱۷۸
علم اجمالی (دلیل عقلی اول).....	۱۷۸
ملاک وصول حکم، رسیدن حکم به تک تک مکلفین نیست. (دلیل عقلی دوم).....	۱۸۳
فحص و برائت عقلی و شرعی.....	۱۸۵
الف) برائت عقلی.....	۱۸۶
ب) برائت شرعی.....	۱۸۷

فحص در شبهات موضوعیه.....	۱۸۹
موارد مستثنا از قاعده عدم لزوم فحص در شبهات موضوعیه.....	۱۹۲
فحص در شبهات وجوبیه موضوعیه.....	۱۹۴
مرحوم بروجردی و نظریه عدم جریان برائت در شبهات موضوعیه.....	۱۹۵
مقدار فحص.....	۱۹۷
استحقاق عقاب در صورت ترک فحص.....	۱۹۸
نقد و بررسی.....	۲۰۰
۳. شرط سوم: اصل دیگری که معارض برائت یا مقدم بر آن است در بین نباشد.....	۲۰۱
اصل موضوعی چیست؟.....	۲۰۲
منظور از اصل موضوعی در این بحث.....	۲۰۲
دلیل تقدم اصل موضوعی بر حکمی.....	۲۰۳
تقدم استصحاب بر برائت به ملاک حکومت یا ورود؟.....	۲۰۴
۴. شرط چهارم: فقدان سوء اختیار معلف.....	۲۰۶
۵. شرط پنجم: فراگیر (عام البلوی) بودن حکم.....	۲۰۶
۶. شرط ششم: شک در وجوب نفسی باشد.....	۲۰۹
۷. شرط هفتم: متضرر نشدن دیگری از اجرای برائت.....	۲۱۱
۸. شرط هشتم: اجرای برائت موجب ثبوت حکم الزامی دیگری نشود.....	۲۱۳
۹. شرط نهم: عدم احتمال علم به تکلیف (حجیت نداشتن برائت قهقرائی).....	۲۱۸
۱۰. شرط دهم: شک در وجوب تعیینی باشد.....	۲۲۱
۱۱. شرط یازدهم: شک در وجوب عینی باشد.....	۲۲۳
۱۲. شرط دوازدهم: شک در تکالیف الزامی باشد.....	۲۲۳
۱۳. شرط سیزدهم: مورد از موارد دوران امر بین محذورین نباشد.....	۲۲۴
۱۴. شرط چهاردهم: شک در اقل و اکثر استقلالی باشد.....	۲۲۸
فهرست منابع و مآخذ.....	۲۳۴

درآمد

بسم الله الرحمن الرحيم

در امتداد موهبت رسالت و نعمت امامت، منصب فقاہت سومین هادی بشریت به سوی حیات دینی است. چرا که «انّ الفقهاء هم الدعاة الى الجنان والادلاء علی الله» فقاہت نیز محصل علم ارجمند اصول فقه است که عمده مبانی و قواعد دانش اصول سرچشمه گرفته از مشرب معرفت خیز وحی و از شریعه شریعت ساز تعالیم نبوی^۱، علوی است.

بر اساس تحقیقات پژوهشگران شیعی، مؤسسان این علم، امام محمد بن علی الباقر^{علیه السلام} می باشند.^۲ علم اصول را باید در حقیقت منطق معارف دین دانست.^۳ بنابراین هرکس که داعیه فهم روشمند دین را دارد می بایست احتیاج خویش را به این ابزار فهم، درک کند.

عصر حاضر به جهات متعدد از جمله تحولات چشم گیر علمی - صنعتی، نگاه نقادانه به دین و گسترش ارتباطات و بخصوص تشکیل حکومت اسلامی بر پایه نظریه «ولایت فقیه» با داعیه حکومت داری بر پایه

۱. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۸۴.

۲. سید حسن صدر، تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام، ص ۳۱۰. آقا بزرگ تهرانی، اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۱۰۳.

۳. نک: مقاله «علم اصول منطق معارف دینی، از استاد محمد سند در «پژوهشهای اصولی»، شماره اول.

دین و به هدف دینمداری، مسئولیت عالمان دینی را دوچندان کرده است. عالمان و فقیهان باید به نیکی چالشهای نوین را دریابند، شیوه‌های استنباط را مهذب کنند، موضوعات جدید را پاسخ درخور دهند و میراث کهن فقه شیعه را به زبان روز و متناسب با فهم و انتظار انسان نوین بازسازی نمایند تا از رهگذر این تلاش، دین را در ساحت زندگی اجتماعی بشریت، بالنده نگاه دارند.

نوشتار حاضر رهیافتی هر چند خرد به این مقصد است و با مراجعه به بیش از ۷۰ منبع از منابع رشته‌های اصول فقه، فقه، تاریخ فقه و اصول فقه، حدیث، تاریخ حدیث؛ ادبیات عرب (لغت و معانی و بیان و بدیع)، تفسیر قرآن کریم و... به دلایلی که گفته می‌آید با محوریت اصل برائت به رشته تحریر درآمده است.

یکی از دلایل انتخاب این اصل ارتباط آن با بسیاری از مسائل فقهی مستحدثه معاصر است، از آن جهت که در نگاه اول، عریان اصل برائت و فراغ ذمه مکلفین از تکالیف ایجابی و تحریمی احتمالی، در بسیاری از آنها به نظر می‌آید.

اصل برائت را می‌توان یکی از نمودهای آشکار وجهه سهولت و سماحت شریعت^۱ دانست که مورد توجه جدی فقیهان بزرگی همچون شیخ محمد حسن نجفی نویسنده موسوعه جاویدان جواهر الکلام بوده است.

۱. در فصل سوم کتاب خواهد آمد که از دیدگاه اصولیان، ادله برائت در مقام امتنان بر امت هستند و تفسیر صحیح امتنان نیز چنانچه بعضی محققان تصریح کرده‌اند به سهولت بر می‌گردد.

از طرفی مساله برائت، مرکز اختلاف بین قائلین و مخالفین و جریان نزاع مشهور در تاریخ فقه شیعه بین دو مسلک اصولی و اخباری است که در متن کتاب به آن خواهیم پرداخت.

از نقطه نظر تاریخی، اصل برائت یکی از مسائل دانش اصول فقه است که با بررسی تحولات تفکری پیرامون آن از بدو پیدایش می توان به خوبی فراز و نشیب و روند تکاملی و بلوغ یک مساله علمی را در آن نشان داد.

بر آگاهان پوشیده نیست که بررسی تاریخی مسائل علوم تاثیر غیر قابل انکار و شگرفی در نگاه عمیق و همه جانبه به مساله دارند، موضوعی که متاسفانه در اکثریت قریب به اتفاق متون متعارف دانش اصول فقه مورد توجه قرار نگرفته است.

از سوی دیگر یکی از تحولاتی که به تکامل مسائل علم و در نتیجه خود علم کمک می کند، تدوین و چینش جدید و رعایت مساله است که راه را به سوی درک سریع تر و بهتر مساله می گشاید و در فرایند دانش اندوزی، نقش مهمی ایفا می کند.

در کتاب حاضر بنابر نکات پیش گفته در آغاز به تاریخ پیدایش و تحول اندیشه اصول عملیه و اصل برائت می پردازیم.

علاوه بر ادله برائت که به دلالت التزامی بر این خصوصیت مهم شریعت دلالت می کنند، دلایل خاصی از قرآن و حدیث به صورت مستقیم بر این ویژگی تاکید دارند؛ از جمله آیه شریفه: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ (بقره، ۱۸۵) و روایت نبوی معروف: ... بعثت بالحنيفية السهلة السمحة (الكافي، ج ۵، ص ۴۹۴) که به تعبیرات مختلفی در متون حدیثی و سیره فریقین تکرار شده است. توجه به اصل سهولت و سماحت شریعت در تفکر استنباطی صاحب جواهر (و به تبع، فقه جواهری) جایگاه قابل توجهی دارد که بررسی آن نیازمند مجال مستقلی است.

در قدم دوم ادله اثبات برائت را با توجه به موضوعاتی که نقش برجسته‌تری در استنباط احکام شرعی دارند، بررسی خواهیم کرد.

و در گام آخر با تدوین و تنظیمی نوین، مجموعه قیود و شرایط جریان اصل برائت را که در مباحث اصولیان به صورت پراکنده و تحت عناوین مختلف آمده است را به بحث می‌گذاریم.

متن حاضر در میان متون مشابه فارسی دست کم از سه جهت دارای امتیاز است:

یک. بررسی تاریخی مساله برائت

دو. توجه به مسائلی که در استنباط دخالت آشکارتری دارند و پرهیز از طرح مباحثی که نقش آنها از نظر عملیاتی چندان روشن نیست و توجه به فروع فقهی مختلف مترتب بر اصل برائت

سه. تنظیم و تنسيق جديد بسيارى از موضوعات مرتبط با اين اصل در قالب شروط برائت که در ۱۴ عنوان به انجام خواهد رسید.

علاوه بر این سعی شده که مباحث عمیق و سنگین اصولی با تعبیراتی آسان و قابل فهم و در برخی موارد با رسم نمودارهایی که به فهم بهتر مطلب کمک می‌کند بیان شوند.